

De isto autem fano Veneris et lucerna inextinguibili, non solum in nullas coarctamur angustias, verumetiam latitudinis nobis campus aperitur. Addimus enim ad istam lucernam inextinguibilem, et humanarum et magicarum, id est, per homines dæmonicarum artium, et ipsorum per se ipsos dæmonum multa miracula: quæ si negare voluerimus, eidem ipsi cui credimus sacrarum Litterarum adversabimur veritati. Aut ergo in lucerna illa mechanicum aliquid de lapide Asbesto ars humana molita est, aut arte magica factum est, quod homines illo mirarentur in templo, aut dæmon quispiam sub nomine Veneris tanta se efficacia præsentavit, ut hoc ibi prodigium et appareret hominibus et diutius permaneret. Illiciuntur autem dæmones ad inhabitandum per creaturas, quas non ipsi, sed Deus condidit, delectabilibus pro sua diversitate diversis, non ut animalia cibus, sed ut spiritus signis, quæ cujusque delectationi congruunt, per varia genera lapidum, herbarum, lignorum, animalium, carminum, rituum. Ut autem illiciantur ab hominibus, prius eos ipsi astutissima calliditate seducunt, vel inspirando eorum cordibus virus occultum, vel etiam fallacibus amicitiiis apparendo, eorumque paucos discipulos suos faciunt, plurimorumque doctores. Neque enim potuit, nisi primum ipsis docentibus, disci quid quisque illorum appetat, quid exhorreat, quo invite-tetur nomine, quo cogatur: unde magicæ artes earumque artifices extiterunt. Maxime autem possident corda mortalium, qua potissimum possessione gloriantur, cum se transfigurant in Angelos lucis¹. Sunt ergo facta eorum plurima, quæ quanto magis mirabilia confitemur, tanto cautius vitare debemus. Sed ad hoc unde nunc agimus, nobis etiam ipsa proficiunt. Si enim hæc immundi dæmones possunt, quanto potentiores sunt sancti Angeli, quanto

¹ 2 Cor. xi, 14.

potentior est his omnibus Deus, qui tantorum miraculorum effectores etiam ipsos Angelis fecit?

II. Quamobrem si tot et tanta mirifica, quæ *μυχαριματα* appellant, Dei creatura utentibus humanis artibus fiunt, ut ea qui nesciunt opinentur esse divina; unde factum est, ut in quodam templo lapidibus magnetibus in solo et camera proportionem magnitudinis positus, simulacrum ferreum aëris illius medio inter utrumque lapidem, ignorantibus quid sursum esset ac deorsum, quasi numinis potestate penderet; quale aliquid etiam in illa lucerna Veneris de lapide asbesto ab artifice fieri potuisse jam diximus: si magorum opera, quos nostra Scriptura veneficos et incantatores vocat, in tantum dæmones extollere potuerunt, ut congruere hominum sensibus sibi nobilis Poëta videretur, de quadam foemina, quæ tali arte polle-ret, dicens:

Hæc se carminibus promittit solvere mentes,

Quas velit, ast aliis duras immittere curas;

Sistere aquam fluviis, et vertere sidera retro;

Nocturnosque sciet manes, mugire videbis

Sub pedibus terram, et descendere montibus ornos¹:

quanto magis Deus potens est facere quæ infidelibus sunt incredibilia, sed illius facilia potestati; quandoquidem ipse lapidum aliarumque vim rerum et hominum ingenia, qui ea miris utuntur modis, angelicasque naturas omnibus terrenis potentiores animantibus condidit, universa mirabilia mirabili vincente virtute, et operandi, jubendi, sinendique sapientia, utens omnibus tam mirabiliter, quam creavit?

¹ Virg. Æneid. iv.

CAPUT VII.

Quod in rebus miris summa credendi ratio sit omnipotentia Creatoris.

I. CUR itaque facere non possit Deus, ut et resurgant corpora mortuorum, et igne aeterno crucientur corpora damnatorum, qui fecit mundum in caelo, in terra, in aëre, in aquis, innumerabilibus miraculis plenum; cum sit omnibus quibus plenus est procul dubio majus et excellentius etiam ipse mundus miraculum? Sed isti cum quibus vel contra quos agimus, qui et Deum esse credunt, a quo factus est mundus, et deos ab illo factos per quos ab illo administratur mundus, et miraculorum effectrices, sive spontaneorum, sive cultu et ritu quolibet imperatorum, sive etiam magicorum mundanas vel non negant, vel insuper et prædicant potestates, quando eis rerum vim mirabilem proponimus aliarum, quæ nec animalia sunt rationalia, nec ulla ratione præditi spiritus, sicut sunt ea, quorum pauca commemoravimus, respondere assolent: « Vis est ista naturæ, natura eorum sic se habet, propriarum istæ sunt efficaciam naturarum. Tota itaque ratio est, cur Agrigentinum salem flamma fluere faciat, aqua crepitare, quia hæc est natura ejus. At hoc esse potius contra naturam videtur, quæ non igni, sed aquæ dedit salem solvere; torrere autem igni, non aquæ. Sed ista, inquit, salis hujus naturalis est vis, ut his contraria patiat. Hæc igitur ratio redditur et de illo fonte Garamantico, ubi una vena friget diebus, noctibus fervet, vi utraque molesta tangentibus. Hæc et de illo alio, qui cum sit contrectantibus, frigidus, et facem

sicut alii fontes extinguat accensam, dissimiliter tamen atque mirabiliter idem ipse ascendit extinctam. Hæc et de lapide asbesto, cui cum ignem nullum habeat proprium, accepto tamen sic ardet alieno, ut non possit extinguui. Hæc de cæteris quæ piget retexere, quibus licet vis insolita contra naturam inesse videatur, alia tamen de illis non redditur ratio, nisi ut dicatur hanc eorum esse naturam. Brevis sane ista est ratio, fateor, sufficiensque responsio. Sed cum Deus auctor sit naturarum omnium, cur nolunt fortiolem nos reddere rationem, quando aliquid velut impossibile nolunt credere, eisque redditionem rationis poscentibus respondemus hanc esse voluntatem omnipotentis Dei; qui certe non ob aliud vocatur Omnipotens, nisi quoniam quidquid vult potest; qui potuit creare tam multa, quæ nisi ostenderentur, aut a credendis hodieque testibus dicerentur, profecto impossibilia putarentur, non solum quæ ignotissima apud nos, verumetiam quæ notissima posui. Illa enim quæ apud nos præter eos, quorum de his libros legimus, non habent testem, et ab eis conscripta sunt, qui non sunt divinitus docti atque humanitus falli forte potuerunt, licet cuique sine recta reprehensione non credere.

II. Nam nec ego volo temere credi cuncta quæ posui, quia nec a me ipso ita creduntur tanquam nulla de illis sit in mea cogitatione dubitatio, exceptis his quæ vel ipse sum expertus, et cuius facile est experiri; sicut de calce, quod fervet in aqua, in oleo frigida est, de magnete lapide, quod nescio qua sorbitione insensibili stipulam non moveat, et ferrum rapiat; de carne non putrescente pavonis, cum putruerit et Platonis; de palea sic frigente ut fluere nivem non sinat, sic calente ut maturescere poma compellat; de igne fulgido, quod secundum suum fulgorem lapides coquendo candificet, et contra eundem

suum fulgorem urendo plurima obfuscet. Tale est quod et nigræ maculæ offunduntur ex oleo splendido, similiter nigræ lineæ de candido imprimuntur argento. De carbonibus etiam, quod accendente igne sic vertantur in contrarium, ut de lignis pulcherrimis tetri, fragiles de duris, imputribiles de putribilibus fiant. Hæc ipse quædam cum multis, quædam cum omnibus novi, et alia plurima, quæ huic libro inserere longum fuit. De his autem quæ posui non experta, sed lecta, præter de fonte illo, ubi faces extinguuntur ardentes et accenduntur extinctæ, et de pomis terræ Sodomorum forinsecus quasi maturis, intrinsecus fumeis, nec testes aliquoties idoneos a quibus utrum vera essent audirem, potui reperire. Et illum quidem fontem non inveni, qui in Epiro vidisse se dicerent, sed qui in Gallia similem nossent non longe a Gratianopoli civitate. De fructibus autem Sodomitarum arborum, non tantum litteræ fide dignæ indicant, verumetiam tam multi se loquuntur expertos, ut hinc dubitare non possim. Cætera vero sic habeo, ut neque affirmanda, neque neganda decreverim; sed ideo etiam ipsa posui, quoniam apud eorum, contra quos agimus, historicos legi; ut ostenderem qualia multa, multique illorum, nulla reddita ratione, in suorum litteratorum scripta litteris credant, qui nobis credere, quando id quod eorum experientiam sensumque transgreditur, omnipotentem Deum dicimus esse facturum, nec reddita ratione dignantur. Nam quæ melior et validior ratio de rebus talibus redditur, quam cum Omnipotens ea posse facere perhibetur, et facturum dicitur, quæ prænuntiasset ibi legitur, ubi alia multa prænuntiavit, quæ fecisse monstratur? Ipse quippe faciet, quia se facturum esse prædixit, quæ impossibilia putantur, qui promisit et fecit ut ab incredulis gentibus incredibilia crederentur.

CAPUT VIII.

Non esse contra naturam, cum in aliqua re, cujus natura innotuit, aliquid ab eo quod erat notum incipit esse diversum.

I. Si autem propterea respondent se non credere quæ de humanis semper arsuris nec unquam morituris corporibus dicimus, quia humanorum corporum naturam nominamus longe aliter institutam; unde nec illa ratio hinc reddi potest, quæ de illis naturis mirabilibus reddebatur, ut dici possit: «Vis ista naturalis est, rei hujus ista natura est;» quoniam scimus humanæ carnis istam non esse naturam: habemus quidem quod respondeamus de Litteris sacris, hanc ipsam scilicet humanam carnem aliter institutam fuisse ante peccatum, id est, ut posset nunquam perpeti mortem; aliter autem post peccatum, qualis in ærumna hujus mortalitatis innotuit, ut perpetem vitam tenere non possit. Sic ergo aliter quam nobis nota est, instituetur in resurrectione mortuorum. Sed quoniam istis non credunt Litteris, ubi legitur qualis in paradiso vixerit homo, quantumque fuerit a necessitate mortis alienus, quibus utique si crederent, non cum illis de poena damnatorum, quæ futura est, operosius ageremus; de litteris eorum, qui doctissimi apud illos fuerunt, aliquid proferendum est, quo appareat posse fieri, ut aliter se habeat quæque res, quam prius in rebus innotuerat suæ determinatione naturæ.

II. Est in Marci Varronis libris, quorum inscriptio est: De gente populi Romani, quod eisdem verbis, quibus

ibi legitur, et hic ponam: « In cœlo, inquit, mirabile extitit portentum: nam in stella Veneris nobilissima, quam Plautus Vesperuginem, Homerus Hesperon appellat, pulcherrimam dicens, Castor scribit tantum portentum extitisse, ut mutaret colorem, magnitudinem, figuram, cursum: quod factum ita neque antea, neque postea sit. Hoc factum, Ogyge rege, dicebant Adrastus Cyzicenus et Dion Neapolites, mathematici nobiles. « Hoc certe Varro tantus auctor portentum non appellaret, nisi esse contra naturam videretur. Omnia quippe portenta contra naturam dicimus esse: sed non sunt. Quomodo est enim contra naturam, quod Dei fit voluntate, cum voluntas tanti utique Conditoris conditæ rei cujusque natura sit? Portentum ergo fit, non contra naturam, sed contra quam est nota natura. Quis autem portentorum numerat multitudinem, quæ historia gentium continetur? Sed nunc in hoc uno attendamus, quod ad rem, de qua agimus, pertinet. Quid ita dispositum est ab auctore naturæ cœli et terræ, quemadmodum cursus ordinatissimus siderum? Quid tam ratis legibus fixisque firmatum? Et tamen quando ille voluit, qui summo regit imperio ac potestate quod condidit, stella præcæteris magnitudine atque splendore notissima, colorem, magnitudinem, figuram, et (quod est mirabilius,) sui cursus ordinem legemque mutavit. Turbavit profecto tunc, si ulli jam fuerunt canones astrologorum, quos velut inerrabili computatione de præteritis ac futuris astrorum motibus conscriptos habent, quos canones sequendo ausi sunt dicere hoc quod de Lucifero contigit, nec antea, nec postea contigisse. Nos autem in divinis Libris legimus etiam solem ipsum et stetitisse, cum hoc a Domino Deo petivisset vir sanctus Jesu Nave, donec ceptum prælium victoria terminaret¹; et retror-

¹ Jos. x, 13.

sum redisse, ut regi Ezechiæ quindecim anni ad vivendum additi², hoc etiam prodigio promissioni Dei significarentur adjuncto. Sed ista quoque miracula, quæ meritis sunt concessa sanctorum, quando credunt isti facta, magicis artibus tribuunt. Unde illud est quod superius commemoravi dixisse Virgilium:

Sistere aquam fluviis, et vertere sidera retro³.

Nam et fluvium stetit superius, inferiusque fluxisse, cum populus Dei, ductore supra memorato Jesu Nave, viam caperet⁴, et Elia propheta transunte, ac postea discipulo ejus Elisæo id esse factum in sacris Litteris legimus⁵; et retro versum fuisse maximum sidus, regnante Ezechia, modo commemoravimus. Quod vero de Lucifero Varro scripsit, non est illic dictum alicui homini petenti id fuisse concessum.

III. Non ergo de notitia naturarum caliginem sibi faciant infideles, quasi non possit in aliqua re divinitus fieri aliud, quam in ejus natura per humanam suam experientiam cognoverunt: quamvis et ipsa, quæ in rerum natura omnibus nota sunt, non minus mira sint; essentque stupenda considerantibus cunctis, si solerent homines mirari mira nisi rara. Quis enim, consulta ratione, non videat in hominum innumerabili numerositate, et tanta naturæ similitudine, valde mirabiliter sic habere singulos singulas facies, ut nisi inter se similes essent, non discerneretur species eorum ab animalibus cæteris; et rursus nisi inter se dissimiles essent, non discernerentur singuli ab hominibus cæteris? Quos ergo similes confitemur, eosdem dissimiles invenimus. Sed mirabilior est consideratio dissimilitudinis; quoniam similitudinem justius videtur exposcere natura communis. Et tamen quoniam quæ sunt

¹ Isai. xxxviii, 8. — ² Virg. Æneid. iv. — ³ Jos. iv, 18. — ⁴ 4 Reg. ii, 8-14.

rara, ipsa sunt mira, multo amplius admiramur quando duos ita similes reperimus, ut in eis discernendis aut semper, aut frequenter erremus.

IV. Sed quod dixi scriptum a Varrone, licet eorum sit historicus idemque doctissimus, fortasse vere factum esse non credunt; aut quia non diu mansit talis ejusdem sideris cursus, sed reditum est ad solitum, minus isto moventur exemplo. Habent ergo aliud, quod etiam nunc possit ostendi, eisque puto debere sufficere, quo commoneantur, cum aliqui adverterint in aliqua institutione naturæ, eamque sibi notissimam fecerint, non se inde Deo debere præscribere, quasi eam non possit in longe aliud, quam eis cognita est, vertere atque mutare. Terra Sodomorum non fuit utique ut nunc est: sed jacebat simili cæteris facie, eademque vel etiam uberiore fœcunditate pollebat; nam Dei paradiso in divinis eloquiis comparata est. Hæc posteaquam tacta de cœlo est¹, sicut illorum² quoque attestatur historia, et nunc ab eis qui veniunt ad loca illa conspicitur, prodigiosa fuligine horrori est, et poma ejus interiorem favillam mendaci superficie maturitatis includunt. Ecce non erat talis, et talis est. Ecce a Conditor naturarum natura ejus in hanc fœdissimam diversitatem mirabili mutatione conversa est: et quod post tam longum accidit tempus, tam longo tempore perseverat.

V. Sicut ergo non fuit impossibile Deo, quas voluit instituire; sic ei non est impossibile, in quidquid voluerit, quas instituit, mutare naturas. Unde illorum quoque miraculorum multitudo sylvescit, quæ monstra, ostenta, portenta, prodigia nuncupantur: quæ recolere et commemorare si velim, hujus Operis quis erit finis? Monstra sane dicta perhibent a monstrando, quod aliquid sig-

¹ Gen. xiii, 10. — ² Tacit. lib.

nificando demonstrent; et ostenta ab ostendendo; et portenta a portendendo, id est, præostendendo; et prodigia, quod porro dicant, id est, futura prædicant. Sed viderint eorum conjectores, quomodo ex eis sive fallantur, sive instinctu spirituum, quibus cura est tali pœna dignos animos hominum noxiæ curiositatis retibus implicare, etiam vera prædicant, sive multa dicendo aliquando in aliquid veritatis incurrant. Nobis tamen ista quæ velut contra naturam fiunt, et contra naturam fieri dicuntur, (quo more hominum locutus est et Apostolus, dicendo contra naturam in olea insitum oleastrum factum esse participem pinguedinis oleæ¹;) et monstra, ostenta, portenta, prodigia nuncupantur, hoc monstrare debent, hoc ostendere, vel præostendere, hoc prædicere, quod facturus sit Deus, quæ de corporibus hominum se prænuntiavit esse facturum, nulla impediende difficultate, nulla præscribente lege naturæ. Quomodo autem prænuntiaverit, satis in libro superiore docuisse me existimo, decerpando de Scripturis sanctis et novis et veteribus, non quidem omnia ad hoc pertinentia, sed quæ sufficere huic Operi judicavi.

¹ Rom. xi, 17-24.

CAPUT IX.

De gehenna, et æternarum qualitate pœnarum.

I. Quoniam igitur de sempiterno supplicio damnatorum per suum Prophetam Deus dixit, fiet, omnino fiet: « Ver-
» mis eorum non morietur, et ignis eorum non extin-
» guetur¹. » Ad hoc enim vehementius commendandum,
etiam Dominus Jesus, cum membra quæ hominem scan-
dalizant pro his hominibus poneret, quos ut sua membra
dextra quis diligit, eaque præciperet amputari: « Bo-
» num est, inquit, tibi debilem introire in vitam, quam
» duas manus habentem ire in gehennam, in ignem inex-
» tinguibilem, ubi vermis eorum non moritur, et ignis
» eorum non extinguitur². » Similiter de pede: « Bonum
» est tibi, inquit, claudum introire in vitam æternam,
» quam duos pedes habentem mitti in gehennam ignis
» inextinguibilis, ubi vermis eorum non moritur, et ignis
» non extinguitur³. » Non aliter ait et de oculo: « Bo-
» num est tibi luscum introire in regnum Dei, quam duos
» oculos habentem mitti in gehennam ignis, ubi vermis
» eorum non moritur, et ignis non extinguitur⁴. » Non
eum piguit uno loco eadem verba ter dicere: quem non
terreat ista repetitio, et illius pœnæ comminatio tam ve-
hemens ore divino?

II. Utrumque autem horum, ignem scilicet atque ver-
mem, qui volunt ad animi pœnas, non ad corporis per-
tinere, dicunt etiam uri dolore animi sero atque infruc-

¹Isai. lxxvi, 24. — ²Marc. ix, 42, 43. — ³Ibid. 45, 46. — ⁴Ibid. 47, 48.

tuose pœnitentis eos qui fuerint a regno Dei separati: et
ideo ignem pro isto dolore urente non incongrue poni po-
tuisse contendunt: unde illud Apostoli est: « Quis scan-
» dalizatur, et ego non uror¹? » Eundem² etiam vermem
putant intelligendum esse. Nam scriptum est, inquit:
« Sicut tinea vestimentum et vermis lignum, sic mœror
» excruciat cor viri³. » Qui vero pœnas et animi et cor-
poris in illo supplicio futuras esse non dubitant, igne uri
corpus, animum autem rodi quodam modo verme mœ-
roris affirmant. Quod etsi credibilius dicitur; quia utique
absurdum est, ibi dolorem aut corporis, aut animi defu-
turum: ego tamen facilius est ut ad corpus dicam utrum-
que pertinere, quam neutrum; et ideo tacitum in illis
divinæ Scripturæ verbis animi dolorem, quoniam conse-
quens esse intelligitur, etiamsi non dicatur, ut corpore
sic dolente animus quoque sterili pœnitentia crucietur.
Legitur quippe et in veteribus Scripturis: « Vindicta
» carnis impii, ignis et vermis⁴. » Potuit brevius dici:
« Vindicta impii. » Cur ergo dictum est, « Carnis impii, »
nisi quia utrumque, id est, et ignis et vermis, pœna erit
carnis? Aut si vindictam carnis propterea dicere voluit,
quia hoc in homine vindicabitur, quod secundum carnem
vixerit, (propter hoc enim veniet in mortem secundam,
quam significavit Apostolus dicens: « Si enim secundum
» carnem vixeritis, moriemini⁵;) » eligat quisque quod
placet, aut ignem tribuere corpori, animo vermem; hoc
proprie, illud tropice; aut utrumque proprie corpori.
Jam enim satis superius disputavi, posse animalia etiam
in ignibus vivere, in ustione sine consumptione, in do-
lore sine morte, per miraculum omnipotentissimi Crea-
toris: cui hoc possibile esse qui negat, a quo sit quidquid

¹2 Cor. xi, 29. — ²Supple, dolorem. — ³Prov. xxv, 20. — ⁴Ecl. vii, 19. — ⁵Rom. viii, 13.

in naturis omnibus miratur ignorat. Ipse enim est Deus, qui omnia in hoc mundo magna et parva miracula quæ commemoravimus, et incomparabiliter plura quæ non commemoravimus, fecit, eamque ipso mundo uno atque omnium maximo miraculo inclusit. Eligat ergo unum de duobus quisque quod placet, utrum et vermem ad corpus proprie, an ad animum translato a corporalibus ad incorporalia vocabulo existimet pertinere. Quid autem horum verum sit, res ipsa expeditius indicabit, quando erit scientia tanta sanctorum, ut eis cognoscendarum illarum poenarum necessaria non sit experientia, sed ea quæ tunc erit plena atque perfecta, ad hoc quoque sciendum sapientia sola sufficiat. Nunc enim ex parte scimus¹, donec veniat quod perfectum est. Dum tamen nullo modo illa corpora talia futura esse credamus, ut nullis ab igne afficiantur doloribus.

CAPUT X.

An ignis gehennæ, si corporalis est, possit malignos spiritus, id est, dæmones incorporeos tactu suo adurere.

I. Hic occurrit quærere: Si non erit ignis incorporalis, sicut est animi dolor, sed corporalis, tactu noxius, ut eo possint corpora cruciari; quomodo in eo erit etiam poena spirituum malignorum? Idem quippe ignis erit, supplicio scilicet hominum attributus et dæmonum, dicente Christo: « Discedite a me maledicti in ignem æternum, qui paratus est diabolo et Angelis ejus². » Nisi quia sunt quæ-

¹ 1 Cor. xiii, 9. — ² Matth. xxv, 41.

dam sua etiam dæmonibus corpora, sicut doctis hominibus visum est¹, ex isto aëre crasso atque humido, cujus impulsus vento flante sentitur. Quod genus elementi si nihil igne perpeti posset, non ureret fervefactus in balneis. Ut enim urat, prior uritur, facitque quod patitur. Si autem quisquam nulla habere corpora dæmones asseverat, non est de hac re aut laborandum operosa inquisitione, aut contentiosa disputatione certandum. Cur enim non dicamus, quamvis miris, tamen veris modis etiam spiritus incorporeos posse poena corporalis ignis affligi, si spiritus hominum, etiam ipsi profecto incorporei, et nunc potuerunt includi corporalibus membris, et tunc poterunt corporum suorum vinculis insolubiliter alligari? Adhærebunt ergo si eis nulla sunt corpora, spiritus dæmonum, imo spiritus dæmones, licet incorporei, corporeis ignibus cruciandi: non ut ignes ipsi, quibus adhærebunt, eorum junctura inspirentur, et animalia fiant, quæ constent spiritu et corpore; sed, ut dixi, miris et ineffabilibus modis adhærendo, accipientes ex ignibus poenam, non dantes ignibus vitam. Quia et iste alius modus, quo corporibus adhærent spiritus, et animalia fiunt, omnino mirus est, nec comprehendi ab homine potest, et hoc ipse homo est.

II. Dicerem quidem sic arsueros sine ullo suo corpore spiritus, sicut ardebat apud inferos ille dives, quando dicebat: « Crucior in hac flamma²: » nisi convenienter responderi cernerem, talem fuisse illam flammam, quales oculi quos levavit, et Lazarum vidit, qualis lingua cui humorem exiguum desideravit infundi, qualis digitus Lazari de quo id sibi fieri postulavit: ubi tamen erant sine corporibus animæ. Sic ergo incorporalis et illa flamma qua exarsit, et illa guttula quam poposcit; qualia etiam sunt

¹ Vide Syn. vii, act. 4. — ² Luc. xvi, 24.